

regionalnych, bez których jest nie do pomyślenia ujęcie dynamiczne a pełne procesu dziejowego i jego konkretnych przejawów w skali całej Polski.

Patrząc na książkę w jej kształcie zewnętrznym, można by sobie życzyć, aby spis treści nie ograniczał się do samych tytułów rozdziałów, lecz uwzględniał także w ich obrębie nagłówki punktów, co ułatwiłoby znacznie lekturę tak obszernego dzieła. W spisie źródeł drukowanych jest, moim zdaniem, niezbędne — z pozycji dawniejszych — wydawnictwo korespondencji gen. Tomasza Łubieńskiego, które daje dużo materiału do jego gospodarowania w Rejowcu, sprawowania funkcji **pośia** (z powiatu chełmskiego), udziału w tworzeniu terenowej organizacji Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego itp.

Omawiane wydawnictwo jest tomem I większej całości (opracowanej pod ogólną redakcją J. Mazurkiewicza i H. Zinsa), która w tomie II obejmie najnowsze dzieje Lubelszczyzny w latach 1944 - 1970. Ukazanie się następnego tomu, związanego z 30-rocznią Polski Ludowej, będzie dużym wydarzeniem w rozwoju badań historycznych nad najnowszym okresem naszej historii i świadectwem ich intensyfikacji w tej właśnie części Polski, na terenie której tworzyły się pierwsze zręby naszego ludowego państwa.

WŁADYSŁAW SOBOCIŃSKI (Warszawa)

Die erste polnische Teilung 1772. Bearb. von Friedhelm Berthold Kaiser und Bernhard Stasiewski. „Studien zum Deutschtum im Osten” (Hrsg. von der „Kommission für das Studium der deutschen Geschichte und Kultur im Osten” an der Rheinischen Friedrich-Wilhelms-Universität), Heft 10. Böhlau-Verlag Köln-Wien 1974, ss. VI+2 nlb.+136.

Dziełko niniejsze przypomina nieco w swej koncepcji świetny ongiś zbiór odczytów pod tytułem *Przyczyny upadku Polski*¹. Składa się ono bowiem z tekstu kilku referatów, wygłoszonych w dwusetną rocznicę pierwszego rozbioru Polski na uniwersytecie w Bonn, a opracowanych przez czołowych zachodnio-niemieckich znawców epoki.

Rocznica ta nie była jednak jedynym powodem edycji. Praca przeznaczona dla odbiorcy niemieckiego, przybliżyć mu miała te wydarzenia, które przeobraziły niewielkie, dwuczęściowe państwo pruskie w jedną z głównych potęg europejskich. Początkowo planowane szerzej, przedstawić miało w ostatnim szkicu *Sprawę polską na Kongresie Wiedeńskim*. W toku realizacji zaniechano jednak tego zamiaru i ograniczono się głównie do drugiej połowy XVIII w.

Artykuły, pisane przez historyków różnych dyscyplin, prezentują niejednolity poziom naukowy, rozmaicie też ujmują bądź oceniają niektóre węzłowe zagadnienia. Redaktorzy (F. B. Kaiser i B. Stasiewski), w pełni tego świadomi, nie zacierali tych różnic ani też nie usuwali zdarzających się niekiedy powtórzeń. Zamieścili ów cykl w takiej formie, jak został wygłoszony, ograniczając się tylko do niewielkich zmian o charakterze techniczno-redakcyjnym. W ten sposób odpowiedzialność za głoszone sądy spadała wyłącznie na ich autorów.

Otwiera tę całość artykuł Gottholda Rhodego, poświęcony charakterystyce społeczno-ustrojowej szlacheckiej Rzeczypospolitej w okresie bezpośrednio poprzedzającym epokę rozbiorów (*Die polnische Adelsrepublik um die Mitte des 18 Jahr-*

¹ *Przyczyny upadku Polski*, Warszawa 1918 (zawiera odczyty: F. Papeého, E. Romera, O. Haleckiego, F. Bujaka, St. Kutrzeby, J. Kallenbacha, W. Konopczyńskiego, W. Tokarza, I. Chrzanowskiego).

hunderts). Wprawdzie nie adresowany do czytelnika polskiego, zawierający na ogół stwierdzenia znane, on właśnie jest najciekawszy; informuje bowiem, jak przebiegała na Zachodzie ewolucja w poglądach na ustrój Polski, i to od czasu *Uwag* Jana Jakuba Rousseau, aż do chwili dzisiejszej. Gotthold Rhode przypomniął dyskusję między „krakowską szkołą historyczną” a jej oponentami oraz nawiązał do poglądu Olgierda Górki, głoszącego, że kwalifikacja pierwszych jako pesymistów a drugich jako optymistów jest z gruntu niesłuszna. Wady ustrojowe można zreformować, samo ich uświadomienie sobie stwarza promyk nadziei; natomiast układ sił zewnętrznych, prowadzący do nieuchronnego upadku suwerennego państwa, stwarza sytuację beznadziejną.

Autor nie opowiedział się wyraźnie za żadną z tych dwu koncepcji, nie wysunął też propozycji kompromisowych. Sam jednakże wybór tematu — analiza ustroju Polski epoki oligarchii magnackiej — pozwala przypuszczać, że bliższe mu są poglądy szkoły krakowskiej. Owa charakterystyka ustroju Polski ujęta przezeń została w następujących punktach: a) kraj i ludność, jej zróżnicowanie pod względem narodowym, wyznaniowym i społecznym; b) monarcha i elekcje, urzędy centralne i terytorialne, parlamentaryzm; c) praktyka ustrojowa, jej wady i próby reformy. W tej mierze wykorzystał podstawową literaturę polską, oraz — zapewne tuż przed oddaniem rozprawy do druku — sięgnął też do wartościowej monografii J. Hoenscha².

Kolejny artykuł pióra Hansa Lemberga dotyczy sytuacji międzynarodowej (*Polen zwischen Russland, Preussen und Österreich im 18 Jahrhundert*). Stanowi on informację zwięzłą i rzeczową, w sporej części opartą na polskiej literaturze naukowej, wolną od prób wybielania polityki państw zaborczych, ale i bez samooskarżeń.

Georg W. Strobel przedstawił sytuację gospodarczą i społeczną Rzeczypospolitej szlacheckiej (*Die wirtschaftlichen und sozialen Verhältnisse in Polen am Ausgang des 18 Jahrhunderts*). Podobnie jak i poprzednia, oparta w sporej mierze na literaturze polskiej, nie przynosi nowych spostrzeżeń dla czytelnika polskiego, rzetelnie natomiast informuje czytelnika obcego. W podsumowaniu (s. 74) Autor stwierdził, iż słabość gospodarcza Rzeczypospolitej, wywołana tak przez niszczące wojny toczone od połowy XVII w., jak i będąca wynikiem stosunków produkcyjnych, stała się jedną z przyczyn upadku Polski.

Pozostałe trzy artykuły mają nieco inny charakter, gdyż dotyczą zagadnień szczegółowych, bezpośrednio związanych z pierwszym rozbiorem. Bernhard Stasiewski pisał o stosunku zaborców do kościoła (*Zur Kirchenpolitik der Nachbarstaaten Polen-Litauens in der zweiten Hälfte des 18 Jahrhunderts*), Hans Jürgen Karp przedstawił kwestię zajęcia dominium biskupiego warmińskiego (*Die Eingliederung des Fürstbistums Ermland in den preussischen Staat 1772*). Poprzedza je praca Walthera Hubatscha poświęcona pierwszemu zaborowi pruskiemu: *Die Übernahme Westpreussens und des Netzedistricts durch Preussen im Jahre 1772*.

Jest to prezentacja tradycyjnie pruskich, nie częstych już dziś poglądów. Rok 1772 potraktował Hubatsch jako dwusetną rocznicę odzyskania przez państwo pruskie ziem, bezprawnie pozostających w ręku polskim. Poparł to zwięzłym wywodem praw pruskich (s. 77 i n.: nabycie przez Krzyżaków praw do ziemi chełmińskiej od cesarza i papieża; nabycie praw do Pomorza z Gdańskiem na zasadzie układów z lat 1309 i 1343; utracenie tychże ziem na skutek wtrącenia się Polski do sporu między stanami pruskimi a Zakonem w latach 1454-1466; unia personalna Prus Królewskich z Polską po roku 1466). Owe prawa wzmocnione zostały

² J. Hoensch, *Sozialverfassung und politische Reform. Polen im vorrevolutionären Zeitalter*. Köln-Wien 1973.

tym, że przecież sejm polski w 1773 r. jednomyślnie cedował Warmię i Pomorze Prusom, które tym samym dokonały nie zdobycia, lecz odzyskania tychże terenów. Wprawdzie Autor zgodził się z faktem, że granica „ziem odzyskanych” nie pokrywała się z dawną granicą Zakonu, ale przecież objęła ona miasta, już od średniowiecza kolonizowane przez Niemców, a ludność — także szlachecka — chętnie garnęła się pod skrzydła pruskiego orła (s. 83-84). Dalej pokrótce już przedstawił Hubatsch sytuację tych nieszczęśliwych, zniszczonych ziem, które wydobyte zostały z barbarzyństwa, w jakim (zdaniem Fryderyka II) pogrążyła je tyrania dotychczasowych posiadaczy, i doznawać poczęły dobrodziejstwa rządów pruskich (s. 88 i n.).

Poglądy tego Autora pozostawić można bez komentarza. Trudno zresztą wymagać odeń, by znał choćby tekst deklaracji Fryderyka II z 24 I 1764 r., zapewniającej, że pogłoski o mającym nastąpić rozbiorze Polski są bezpodstawne³. Może ten tekst przekonałby go, że jednak był to zabór, a nie rewindykacja; zresztą w swych poglądach jest on odosobniony, gdyż tylko on pisał o „odzyskaniu” ziem pruskich (s. 76, 82). Hans Jürgen Karp mówił po prostu o ich zdobyciu (s. 116).

Z drobnych uwag dyskusyjnych: można żywić wątpliwości, czy słabość miast polskich była skutkiem antymiejskiego ustawodawstwa szlacheckiego (s. 12); słuszniej byłoby powiedzieć, że — wobec słabości miast — ustawodawstwo to dodatkowo odegrało szkodliwą rolę. Elekcja w 1573 r. nie była pierwszą (s. 14), była natomiast pierwszą elekcją *viritum*. Nietrafną jest rzeczą mówić o Austro-Węgrzech w odniesieniu do XVIII w. (s. 45). Niejedną była komisja *boni ordinis* (s. 68). Nie należy pomijać sporej grupy Polaków wyznania protestanckiego, zamieszkujących tereny Prus Królewskich (s. 103). Za pierwszego biskupa tarnowskiego uważać można nie Floriana Janowskiego, a Jana Duvalla⁴ (s. 110). Gdy się mówi o zajęciu miast spiskich przez Austrię w 1769 r. (a nie w 1770 r., jak czytamy na s. 41), to nie jest rzeczą obojętną, na czym położy się główny akcent. Można bowiem podkreślić, że znajdowały się one w ręku polskim tytułem zastawu w zamian za sumę pieniężną, której Austria Polsce nigdy nie zwróciła, zaś każdy system prawny uważa zagarnięcie przedmiotu zastawu bez zwrotu sumy pieniężnej za bezprawie. Można też — jak to podkreślił Hubatsch — zaakcentować, iż Austria rewindykowała teren, do którego miała prawo po koronie węgierskiej, datujące się od 1412 r. (s. 80).

Oto w skrócie poglądy grupy zachodnioniemieckich badaczy na przebieg i znaczenie wydarzeń 1772 r., który ukształtował dalsze dzieje Europy środkowej i wschodniej. Z racji wspomnianych na wstępie zainteresowań niemieckich, brak tu osobnego studium poświęconego terytoriom zabranym przez Austrię czy Rosję. Szkoda, że zabrakło rozprawy, która przedstawiałaby całość tych wydarzeń w świetle zasad ówczesnego prawa międzynarodowego⁵.

Nie ulega wątpliwości, że większość rozpraw niniejszego zbioru prezentuje wysoki poziom naukowy. Stanowi on nader interesujący przegląd badań i poglądów.

STANISŁAW GRODZISKI (Kraków)

³ „Les faux bruits, qui sont répandus et que les ennemis de la tranquillité publique ne cessent de divulguer, que les cours de Prusse et de Russie voulaient profiter des circonstances présentes pour démembrer la Pologne ou la Litvanie — ces bruits qui sont aussi dénués de vraisemblance que le fondement, ont porté le soussigné à les démentir, non seulement de vive voix, mais aussi par une note...” (*Recueil des traités, conventions et actes diplomatiques concernant la Pologne 1762 - 1862*, par le comte d'Angeberg. Paris 1862, s. 15).

⁴ B. Kumor, *Dzieje polityczno-geograficzne diecezji tarnowskiej*, Lublin 1958, s. 34.

⁵ Choćby wzorem studium S. Huberta: *Poglądy na prawo narodów w Polsce czasów Oświecenia*, Wrocław 1960.